

**ВАРФОЛОМІЇВСЬКА НІЧ В ХУДОЖНІХ ТВОРАХ, НАВЧАЛЬНІЙ
І НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ: ПРОБЛЕМА СПІВВІДНОШЕННЯ ОБРАЗІВ**

Весілля Маргарити Валуа і Генріха Наваррського, представників протиборствуючих таборів, було задумано як акт примирення, красивий символічний кінець релігійним війнам. Але розправа католиків над гугенотами 24 серпня 1572 р. напередодні дня Св. Варфоломія при явному попустительстві королівської влади, стала національною трагедією. Ця подія знаменувала не тільки початок другого етапу релігійних війн, поглиблення конфесійного розколу, а й призвела до порушення територіальної цілісності Франції – створення сепаратистської гугенотської держави на півдні.

Гугенотам вдалося швидко і логічно "вписати" Варфоломіївську ніч в свою історичну і політичну концепцію, яка перекочувала в масову історичну свідомість та наукові твори. Варфоломіївська ніч залишалася реальністю і для католиків, які боялися помсти з одного боку, а з другого шукали і не знаходили відповіді на питання, чому "чудо" Варфоломіївської ночі так і не призвело до релігійного миру. Багато хто з них побачили причину в духовній недосконалості людини і перенесли релігійну боротьбу всередину своєї душі, відкривши нові перспективи європейської культури. В свою чергу, корона опинилася в заручниках у власних помилок, що віротерпимість може бути предметом політичного торгу і тиску, що її можна народу нав'язати указами чи пишними урочистостями. Ця "гра смислами" надалі не дала королівській стороні обґрунтування своєї позиції в очах французів і світу і призвела до падіння династії Валуа.

Ця історична подія стала знаковою, тому що вплинула на подальший хід історії, мається на увазі не лише подальший перебіг подій, а саме зміни в свідомості людей, що його дослідники назвали "розколдування світу" (рос. – "расколдование мира"), бо суспільство вступило в фазу активних незворотних змін [1]. Достатньо сказати, що нічого подібного до Варфоломіївської ночі у Франції більше не повторилося.

Для сучасної західної свідомості ця подія виходить за межі ординарних, є важливою віхою в становленні новоевропейської цивілізації. Саме в ранній новий час сформувалася така ознака сучасної Західної, безумовно християнської в своїй основі, цивілізації – "цивілізаційна гетерогенність". Жорстко імперативним для народів європейської культури є принцип виживання в технократичній реальності капіталістичної організації виробництва – через вироблення ефективних механізмів вирішення конфліктів і політичної толерантності. Поштовхом для вироблення універсальних принципів згоди стали Реформація, та пов'язані з нею соціальні катаклізми і війни. В вироблення таких понять як "мораль і право в історії", "пацифізм", "толерантність" заклали основу французькі мислителі часів Гугенотських війн [2, с.33-34].

Аналіз перебігу подій Варфоломіївської ночі доводить неминучість цієї трагедії на тлі загальноєвропейської конфесійної революції XVI ст., але оцінки дослідників розбіжні щодо причин і витоків події, ініціаторів і винуватців. Інститут загальної історії Російської Академії Наук виступив ініціатором проведення колоквиуму «Подія, пам'ять і історія. Спори навколо Варфоломіївської ночі», який відбувся 19-21 травня 1997 р. в Москві. Учасники мали змогу безпосередньо висловити свої різноманітні, почасти протилежні точки зору і вступити в пряму дискусію на обмеженому полі конкретної історії. За результатами конференції видано наукову збірку [3], до якої ввійшли статті російських авторів – П. Уварова, О. Дмитрієвої, І. Ельфонда, Н. Іванової, М. Бобкової та ін., а також європейських, американських дослідників, які носять новаторський та контрверсійний характер – Р. Кнехта, М. Холта, Б. Дифендорф, Р. Десимона.

На основі класифікаційної схеми, запропонованої П. Уваровим – інтерпретації подій Варфоломійвської ночі поділяються на три групи "традиційні" ("класичні"), за якими основна провина за трагедію покладена на королівський дім Валуа і персонально Катерину Медичі, "ревізійні", які намагаються переоцінити роль корони і перекласти провину на католицький табір (клан ультра католиків Гізів, іспанців, папу римського, парижан тощо) та новітні концепції, засновані на методологічному підході вивчення процесів "великої тривалості" (рос. – "большой длительности") [3, с.14-18].

В своєму крайньому виразі "класична" версія була викладена ще в гугенотських памфлетах. Королеві приписувалося давнє бажання знищити гугенотську знать і взагалі всіх аристократів. Її мета – встановити тиранію на зразок турецької чи московської. Вона є ученицею безпринципного італійця Макіавеллі. Ця теорія була оживлена в працях французького історика XVI ст. Жюльє Мішлє. В різному ступені до популяризації цього стереотипу доклали руку такі талановиті люди як Бальзак, Дюма, Меріме, Г. Манн. Зараз цей образ відтворюється в історичних екранізаціях та популярних виданнях, зустрічається і в підручниках. Сьогодні класична версія існує в більш-менш пом'якшеному варіанті. Певною мірою Катерину Медичі реабілітовано, адже масове знищення гугенотів, розпалювання релігійного фанатизму ніяк не в'яжуться з попередньою політикою королеви на приборкання протистояння між кланами, а також наступні події. Дійсно, якби уряд задумав масову бійню, він би до неї краще підготувався. В дійсності нічого не було вчасно зроблено для роззброєння гугенотських гарнізонів. До речі, на ці обставини вказував ще у XIX ст. український історик І. Лучицький [4]. В осучасненому викладі "класична" версія представлена в монографії російського історика С. Плешкової [3]. Катерину звинувачують в намаганні позбавитися наближеного до державних справ лідера гугенотів адмірала Коліньї, який мав значний вплив на її сина, а також упередити розв'язання війни з Іспанією. Не виключають також, що Катерина хотіла одним ударом покінчити з двома ворогами – не тільки розправитися з гугенотською аристократією, а й перекласти відповідальність на Гізів і підставити їх. Невдача спутала карти королеви – і тоді вона і уряд вирішили нанести упереджуючий удар і уникнути помсти, віддавши наказ про знищення лідерів гугенотів. Таким чином, "чорна легенда" Катерини Медичі виявилася живучою.

Для істориків, які дотримуються цієї традиційної версії, напрямком дослідження є уточнення деяких деталей. Наприклад, точне підрахування кількості жертв. Традиційна цифра 30 тисяч загиблих має своїм витоком гугенотські памфлети і на сьогодні вже остаточно спростована. Адже памфлети – художньо-публіцистичний твір, який відображає в біблійних та інших образах перипетії релігійної полеміки і не є надійним історичним джерелом. На основі офіційних записів магістратів цифра загиблих встановлена досить точно – 2 тисячі в Парижі і в цілому по країні не більше 5 тисяч. Також історики довели, що на домах жертв-гугенотів в Парижі не проставлялися білі хрести, тому що у погромників-католиків та чиновників державної служби були на руках необхідні списки – гості-гугеноти перебували на весіллі на забезпеченні Лувра. Образ христів виник в гугенотських описах подій пізніше як ремінісценція із Біблії – вони ототожнювали себе з єврейськими немовлятами, вирізаними в Єгипті фараоном [3, с.8].

Так звана "ревізійністська" версія запропонована Жаном Луї Буржоном. Він вважає, що ревності королеви до адмірала, який підпорядкував своїй волі молодого короля, є лише результатом захоплення психоаналізом. В знищенні Коліньї були зацікавлені саме Гізи. Вони підтримували незадоволення парижан великими податками і втратою середньовічних міських вольностей. За визначенням Буржона, 23-24 серпня 1572 р. в Парижі піднялося феодално-бюргерський повстання проти абсолютизму, в якому жорстокість натовпу поєднувалася з продуманим планом дій

його закулісних керівників. Король і Катерина Медичі намагалися зупинити розправу, але виявилися безсилими, і без того слабкий державний апарат вийшов із-під влади короля, паралізований діями феодалських угруповань. І уряд вирішив предстати перед підданцями радше віроломним і жорстоким, ніж слабким, а тому вже заднім числом взяв відповідальність на себе. Таким чином, не залучаючи нових джерел, а по-новому трактуючи наявні, Буржон пропонує перекласти відповідальність з корони і уряду на народ. Катерина Медичі винна в тому, що не передбачила масштабів загрози. А головними винними є іспанська агентура, папство і, ширше, католицька церква, паризький народ, буржуазна міліція, муніципалітет і Парламент [3, с.15-16].

Представники третього напрямку переносять проблему в іншу площину, наполягають на розширенні кола джерел і виході за рамки проблеми. Їх об'єднує намагання пояснити події, подивившись на події очима учасників. Для цього в якості предмета дослідження беруться тривалі процеси. Представники цього напрямку в певній мірі ідентифікують себе з школою Дені Ріше, який впродовж кількох десятиліть разом із своїми учнями вивчав соціальні структури Парижа XVI ст. [3, с.9].

Для Р. Десімона події 1572 р., як і вся історія релігійних війн, укорінені в глобальних соціальних змінах. Варфоломіївська ніч викликана відчайдушним супротивом традиційної міської системи новій логіці абсолютизму, яка змінювала саму сутність індивіда і суспільства. Десимон визначає суть події як відображення в зовнішній, ритуальній стороні значних структурних змін в міському середовищі, перебудову корпоративного католицизму та міського общинного порядку періоду формування основ соціальної структури капіталістичного суспільства та її ідеологічного оформлення. Таким чином, участь населення Парижу в Варфоломіївській ночі є крайні міри та крайні прояви в намаганні городянами зберегти свою "самість", онови свого кількасотлітнього життя в умовах виклику нових часів [3, с.176].

Багато в чому близька до Десімона і точка зору Б. Діфендорф. Вона досліджувала умонастрої парижан напередодні Варфоломіївської ночі. На її думку, спонтанна антигугенотська реакція викликана не проїсками іноземної агентури і не випадковим збігом обставин, а впливає із самої суті соціальних і культурних процесів в Парижі, із намагання католиків упередити неминучий розпад соціуму в результаті релігійного розколу [3, с.86-102].

В будь-якому разі масове знищення людей в Парижі відбулося в умовах втрати владою контролю над міською міліцією, тому причину трагедії полягає не стільки у власне міській міліції, а в слабкості системи влади в умовах перебудови станової монархії на абсолютну. М. Холт продемонстрував слабкість вертикалі влади в Парижі на прикладі іншого міста – Діжона, де ситуація була аналогічною, але міський магістрат мав достатні владні важелі і в цьому місті не було кривавих подій [3, с.72-86].

Але найбільш відомим спеціалістом по проблемам Варфоломіївської ночі за останні роки став Дені Крузе [3, с.102-138]. Його цікавлять як факти, так і їх сприйняття, ідеї, колективні уявлення. Наприклад, "гугенотського заколоту" і загрози для Валуа могло і не бути, але він існував як "віртуальна реальність" в головах парижан, в донесеннях іноземних послів, в побоюваннях уряду.

Для Крузе Варфоломіївська ніч є породження конфлікту як мінімум трьох концепцій: 1) ренесансна гуманістична монархія; 2) тираноборська традиція, відповідно до якої король лише тоді король, коли він справедливий і по-заслугам карає винних; 3) концепція короля як глави общини вірних, відповідального перед церквою і Богом за спасіння душ своїх підданих. Роковий збіг обставин визвав, за думкою Крузе, зіткнення цих концепцій, що закінчилося трагедією. Невдалий напад на Коліньї загнало короля в тупік, він не міг покарати Гізів (це означало підняти проти корони всіх католиків і самому предстати в образі Антихриста), але і не міг уникнути

нової війни з гугенотами. Уряд вирішує провести превентивну акцію по усуненню лідерів гугенотів заради підтримки вищої цінності – любові, згоди і миру. Але ця акція ренесансної монархії неочікувано переросло в спонтанний погром. Таким чином, Крузе виходить з того, що аналіз історичних епох здійснюється шляхом попереднього висування філософсько-політичних систем, які серед іншого стояли походження подій. В аналізі трагедії Варфоломійвської ночі основною є ренесансна ідея ідеального монарха, якій намагалися відповідати, але не змогли. представники династії Валуа [3, с.137-138]. Тому монографічне дослідження Крузе з цієї теми навіть має назву «Варфоломійвська ніч. Загублена мрія Ренесансу» (Париж, 1995 р.).

При всьому розмаїтті підходів, сьогодні більшість дослідників згодна, що Варфоломійвська ніч не була наперед спланованою акцією, проведеною по чіємусь розпорядженню. Велику роль зіграв сплеск релігійного фанатизму парижан, який можна пояснити з урахуванням тривалих тенденцій міського розвитку.

Більшість сучасних авторів також наголошує на необхідності відокремлення і відповідно предмету дослідження вивчення власне подій Варфоломійвської ночі та "міфу", "легенди", яка була штучно створена навколо неї наступними поколіннями істориків і художників.

Для вітчизняної культури Варфоломійвська ніч важлива і з іншої причини. Вона входить в той обмежений набір дат, що утворюють каркас масових історичних уявлень про всесвітню історію. Хоча мало хто з наших співвітчизників в змозі назвати її точну дату і вписати її в контекст Релігійних війн у Франції, але для всіх Варфоломійвська ніч залишається знаком, символом релігійного фанатизму, підступності, невиправданого насильства. Цій події не загрожує девальвація в масовій вітчизняній свідомості, як іншим подіям "чужої" історії – день Паризької Комуни, вбивство Рози Люксембург тощо.

В нашій країні за останні роки образ Варфоломійвської ночі зазнав значних впливів. Популярним став фільм Патріса Шеро «Королева Марго». Свої варіанти екранізації Релігійних війн запропоновані в російських серіалах за творами О. Дюма «Графиня де Монсоро» та «Королева Марго». Це означає посилення позицій в масовій свідомості наших співвітчизників версії подій за стереотипами 150-літньої давності та ще й у інтерпретації О. Дюма, чия популярність у самій Франції значно менша.

Беззаперечно, між масовою історичною свідомістю і науковою історією досить складні відносини, ніколи суспільство відразу не сприймає всі досягнення сучасної історичної науки. Спочатку нові теорії повинні набути академічного визнання, потрапити в підручники. Паралельно нові ідеї можуть потрапити в художні твори. І повільно стереотипи масової свідомості будуть трансформуватися (процес може мати прискорену швидкість в разі дотичності до політичних інтересів).

Наукова і популярна література, присвячена подіям Варфоломійвської ночі обширна, але практично всі автори розглядають її як приклад загальнолюдського стремління до мирного існування конфесій, і, водночас, як демонстрацію великих проблем, що стоять на заваді цього суспільного ідеалу. Тим обережніше і обачливіше повинен побудувати роботу над темою шкільний вчитель (8 клас), адже учні знаходяться на різному "рівні" пересічного сприйняття подій релігійних війн та їх кульмінації – Варфоломійвської ночі, з огляду на свій загальний рівень та обізнаність з популярними інтерпретаціями подій, загальноприйнятими штампами. До того ж важливим, іноді вирішальним, відправним пунктом при викладанні теми в школі може стати релігійна приналежність учнів. Однак, релігійна приналежність не афішується і вчитель завжди повинен бути коректним і дотримуватися академічного викладу.

На жаль, навчальна література на сьогодні не тільки не враховує важливість і зацікавлення до теми релігійних війн, а й подає застарілу інформацію. Так, найбільш часто зустрічається в шкільних підручниках звинувачення католикам у розправі над

гугенотами з описами страшних вбивств і релігійного насильства, і при цьому подаються нереальні цифри загиблих по країні за кілька днів "Варфоломійвської ночі" від 30 до 100 тисяч. Хоча, ясна річ, справа не тільки в цифрі загиблих.

Питання виховання релігійної і політичної толерантності на прикладі викладання теми релігійних війн у Франції не повинно супроводжуватися однозначною позицією, нав'язуванням точки зору однієї з сторін, натомість треба вміти роз'яснити суть протиріч, матеріальні та соціальні основи релігійного протистояння, викладати позиції і аргументи обох сторін, історичні уроки трьох десятиліть релігійної війни. Дійсно, наочним може бути порівняння основних положень віротерпимості Едикту Катерини Медичі 1562 р. та Нантського едикту 1598 р.: чи були потрібні такі жертви і десятиліття війни, якщо повернулися врешті-решт до того, з чого почали.

Джерела та література

1. Согомонов А.Ю., Уваров П.Ю. Открытие социального (парадокс XVI века) // Одиссей. Человек в истории / Отв. ред. А.Я. Гуревич. – М., 2001. – С.199-216.
2. Лапкин В.В., Пантин В.И. Парадокс Запада и генезис "универсальной" цивилизации // Цивилизации. – Вып.5. Проблемы глобалистики и глобальной истории / Отв. ред. Чубарьян А.О. – М., 2002. – С.27-62.
3. Варфоломеевская ночь: Событие и споры: Сборник статей / Отв. ред. П.Ю. Уваров / Российский государственный университет, Институт всеобщей истории Российской АН. – М., 2001. –250 с.
4. Лучицкий И.В. Гугенотская аристократия и буржуазия на юге после Варфоломеевской ночи. – СПб., 1870.
5. Плешкова С.Л. Екатерина Медичи. Черная королева. – М., 1994.

Анотація

У статті йдеться про висвітлення подій Варфоломійвської ночі у художній, навчальній і науковій літературі та аналізується вплив створених образів даної події на формування історичної свідомості суспільства.

Summary

The article is devoted to the representation of the massacre of St. Bartholomew events in fiction, educational and scientific literature; analyzed the influence of the event image-building on the society historical consciousness developing.

УДК 94(5):371(75)

Г.В. Батенко

ВИСВІТЛЕННЯ ПРОБЛЕМИ ВИНИКНЕННЯ АРАБО-ЄВРЕЙСЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ В ПАЛЕСТИНІ В СУЧАСНИХ ПІДРУЧНИКАХ З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Статтю присвячено питанню вивчення та аналізу джерел і літератури з проблеми виникнення арабо-єврейського протистояння в Палестині на рубежі XIX – XX століть. Сучасні українські дослідники-схodosназвці активно включилися в процес написання нового підручника з історії країн Сходу, де історія Землі Обітованої займає своє історичне та хронологічне місто. Докладно відомо, що зміни на географічній карті цього регіону залежали від політичних намірів вождів сіоністського руху, з одного боку, та екстремістської позиції арабських лідерів – з іншого. Разом з тим, участь Великої Британії, Франції та Америки у розв'язанні конфлікту зброєю призвели до визнання факту зацікавленості могутніх держав у існуванні колоніальної політики.